

СПЕЦЫФІКА РЭАЛІЗАЦЫІ МАСТАЦКА-ФІЛАСОФСКАГА СЭНСУ Ў “СКАРБАХ ЖЫЦЦЯ” М. ГАРЭЦКАГА

У артыкуле разглядаецца спецыфіка рэалізацыі мастацка-філасофскага сэнсу ў “Скарбах жыцця” М. Гарэцкага. Па-першае, гэта спецыфіка заключаецца ў тым, што пісьменнік раскрыў трагедыю лёсу галоўнага героя на аснове такога прынцыпу гра-тэскавага рэалізму, як “снижение” героя (па Бахціну). У форме гратэску, праз “сниже-ние” М. Гарэцкі спецыяльна паказвае ў вобразе самае нізкае, абвяшчае свайго героя блазненным. Садзейнічаюць гэтаму партрэтныя характарыстыкі героя, адлюстра-ванне месцаў пражывання і знаходжання блазэннага, адносіны да героя з боку іншых людзей, таемных сіл. З багатым унутраным светам герой аказаўся непатрэбны гра-мадству – раўнадушным істотам, налпам, і таму ён носіць маску блазэннага. У арты-куле даследуюцца вартасці такога стану – блазэнства – і раскрываецца праблема

адзіноты героя, які вымушаны блазнаваць. Адной з характэрных рыс твора, пабудава- нага на гратэскавым прынцеце, з'яўляецца смех. У "Скарбах жыцця" гэты смех набывае выразныя абрысы іранічнага, экзістэнцыйнага, на што ўпершыню звяртае ўвагу М. Мушынскі. Па-другое, М. Гарэцік выявіў жудасную алагічную рэчаіснасць савецкай эпохі ў гратэскавых формах праз супастаўленні і супрацьпастаўленні дэталю-сімвалаў, якія акцэнтуюць увагу на найбольш значных момантах твора, што ў агульнай плыні сэн- саўтварэння спрыяе спасціжэнню сэнсу існавання чалавека ва ўмовах тыраніі.

Для "Скарбаў жыцця" М. Гарэцкага ўласціва адзінства двух тыпаў мастац- кай умоўнасці: жыццяпадобнасці і ірэальнасці. Факты з жыцця самога пісьменні- ка, рэальныя гістарычныя падзеі пераплятаюцца з ірэальнай, фантазмагарыч- най вобразнасцю твора, якая раскрываецца ў форме гратэску. Гратэск у "Скар- бах жыцця" вынікае з абостранай свядомасці аднаго героя, які адасоблены ад іншых людзей, ён адзінокі, блазненны. Блазненства ў гэтым выпадку дазваляе гля- дзецю на свет іншымі вачыма, індывідуальна, адасоблена. Гратэск М. Гарэцкага блізка да гратэску сярэднявечча і Рэнесансу, калі аўтар спецыяльна паказвае ў вобразе самае нізкае, і праз гэтае "снижение" (па Бахціну) герой адраджаецца¹. Пад уздзеяннем бесчалавечных умоў існавання змяняецца знешні выгляд ге- роя, яго псіхалагічны настрой: ён часам адчувае, што яму не хапае духоўных сіл вытрымаць пакуты. Значную ролю ў "снiжэннi" героя адыгрываюць адносіны да яго з боку акаляючага асяроддзя. Ад людзей галоўны герой "Скарбаў жыцця" чуе з'едлівыя абразы ў свой бок ("А цемнякі, абскуранты смяяліся з дурніны мае <...>", "І ў гэты час імя маё распіналі, "сабакам пабітым" мяне лаялі – тыя, каму бог розуму не даў..." [2, с. 27, 33]), яны пазбягаюць кантактаў з ім ("людзі цураюцца мяне, каб не запэцкацца аб мяне..." [2, с. 27]); герой адчувае, што яго не прымаюць за роўнага нават сабакі ("І сабака прабягаў ля мяне шыйка, і не вяхнуўшы, і хвостом не кінуўшы, і не паглядзеўшы на мяне. Сваёю дарогаю бяжыць, а ты, як хочаш" [2, с. 25]). Архетып "сабака" ў дадзеным кантэксце мож- на аднесці да адмоўнага полюса яго разумення: згодна з народнымі павер'ямі лічылася, што ў сабаку ператвараўся чорт або чараўнік². Гэта прыводзіць да выс- новы, што героя не прымаюць нават "цёмныя" сілы. Яму, уражліваму па натуре, цяжка прымаць такія адносіны да сябе, але ён, моцны духам чалавек, ведае кошт свайго жыцця, ведае, што яго сумленне чыстае, і таму такое "снижение" яшчэ больш загартоўвае дух блазненнага. У апошніх радках твора герой адчувае ў сабе новыя сілы жыць, што сімвалічна выражаецца ў яго думках пра выспу Патмос. Выспа Патмос – гэта адраджэнне духоўнага свету героя, гэта надзея на спакой і збавенне ад зямных пакут, гэта сімвал уласнай творчасці³. Літаратурна- му герою М. Гарэцкага цяжка выконваць нязвычайную для яго ролю блазненнага: "Цяжка мне танцаваць на арэне маёй" [2, с. 27]. У гэтых словах заключаецца трагедыя асобы, якой складана (ці немагчыма) разарваць ланцуг абставін, падзей, а з-за гэтага яна вымушана жыць у болі і пакутах: "ад цямна і да цямна танцаваў я, крукам сагнуўшыся, раскірэкаю прыткнуўшыся ля троніка свайго фаховага, – я, патужны скакун гдзесьці там у балоце сваім" [1, с. 29]. Разам з тым герой "Скарбаў жыцця" прымае адведзеную яму грамадствам ролю блазненнага і носіць маску. У грамадстве, з якога ён выкінуты, якому ён непатрэбны, герой з'яўляецца антыідэалам, антыгероем у адносінах да свету будаўнікоў камунізму. Блазненства героя "Скарбаў жыцця" ў мастацка-філасофскім сэнсе ўспрымаецца як істотная

¹ Больш падрабязна аб гэтым: [1, с. 26].

² Больш падрабязна аб гэтым: [3, с. 444].

³ Ф. Аляхновіч, сведка і ахвяра сталінскага тэрору, адлюстраванні перажытае ў сваім творы "У капцюрэх ГПУ", пісаў: "Цяжка чалавечку жывецца ў астрожных мурах, і ў мастацкай працы ён ахвоча шукае прадухі ад кашмараў рэальнага жыцця" [4, с. 353].

прыкмета, якая характарызуе чалавека са станоўчага боку, указвае на багацце яго духоўнага свету. Шлях блазеннага ляжыць праз пакуты, якія з'яўляюцца неабходнай умовай для духоўнага ўдасканалення асобы; гэта блізка да хрысціянскіх ідэй прыняцця на сябе выпрабаванняў і пакут, а праз іх упэўненае ўзыходжанне на шлях далучэння да Бога⁴.

У грамадстве блазеннага адносяць да ліку *“немых, хітрых, наглых, непрытомных”*, якім таксама няма месца ў Краіне Саветаў. На іх лёсах ляжыць штамп – “непатрэбны”. Спрабуючы дэкадзіраваць тэкст, можна адзначыць, што М. Гарэцкі вельмі ўдала ахарактарызаваў людзей, якія, як і ён сам, апынуліся ў высылцы, а таксама ахарактарызаваў тых, у чыіх руках была сканцэнтравана ўлада, і тых, хто быў іх паслугачамі. Так, у вобразах *“немых”* можна ўбачыць людзей, якія жадаюць гаварыць праўду, калі ўсе вымушаны маўчаць, у вобразах *“хітрых”* – шчырых і сумленных людзей, у вобразах *“наглых”* – людзей, смелых у адстойванні свайго “я”, сваіх ідэй, прынцыпаў, у вобразах *“непрытомных”* – моцных, упэўненых, стойкіх, мужных барацьбітоў, а ў вобразе *“блазеннага”* – постаць прарока, святога⁵. Грамадству, краіне, уладзе аказаліся непатрэбнымі людзі, надзеленыя лепшымі духоўнымі якасцямі; на перадавую лінію грамадскіх адносін упэўнена выходзілі тыя, хто не меў (і не павінен быў мець) асабістага пункту погляду, хто ўмеў маўчаць, быць хітрым – нахабныя паслугачы. Галоўны герой “Скарбаў жыцця” вымушаны насіць маску блазеннага; разам з тым ён не імкнецца стаць іншым, вярнуцца ў грамадства “паўнаватасным”, з пункту погляду пануючай ідэалогіі, яе прадстаўніком. Іншыя людзі для яго – гэта *“сцюдзёныя”, “чужыя”,* раўнадушныя істоты, *“налпы”, “здані”, “арганізмы”*. Ён не адчувае блізкасці з імі, падкрэсліваючы ўласнае блазенства, тым самым звяртае ўвагу на адзосненне ад *“чужых”*. Блазенства для галоўнага героя – гэта ў нейкай меры неабходная ступень для развіцця інтэлектуальнага і духоўнага бакоў асобы. Герой “Скарбаў жыцця” самаактуалізуе праблему адзіноты чалавека. Ён выгнаннік, аднак не адчувае блізкай сувязі з такімі ж, як і сам, выгнаннікамі. Ён неаднаразова паўтарае: *“Я адзін”, “І быў я адзін, адзін...”* [2, с. 22, 29]. М. Гарэцкі абмяжоўвае сябе ў стварэнні псіхалагічнага партрэта іншых людзей; пісьменнік у дадзеным выпадку больш вобразна ўзнаўляе, мадэлюе, чым дае псіхалагічную ацэнку. Таму “Скарбы жыцця” вызначаюцца моцным суб’ектывізмам; найбольш важным для пісьменніка становіцца адзін герой і яго ўнутраны свет, яго роздумы, думкі, настрой. Паводле высноў Ц. Палынскай, *“Максім Гарэцкі ўваходзіць у літаратуру як класічны суб’ектывіст, для яго не існуе дыстанцыі, вызначанай крытыкай, дыстанцыі паміж “я” героя і “я” стваральніка. Свет яго герояў – яго ўласны ўнутраны свет <...>”* [7, с. 87]. Пазіцыя пісьменніка і яго літаратурнага героя максімальна набліжаецца да кропкі сэнсаўтваральнай адэкватнасці адна адной у апошніх радках твора, якія сведчаць аб тым, што героем зведаны кошт усім пошукам. Тут

⁴ Блазенства героя блізка да юродства веруючага чалавека дзеля Хрыста. У “Законе Божым” сказана: *“Христа ради юродивые ставили себе задачей побороть в себе корень всех грехов – гордость. Для этого они вели необычный образ жизни. Иногда представлялись как бы лишенными рассудка, вызывая тем над собою насмешки людей. Вместе с тем, они в иносказательной символической форме обличали зло в мире, как словами, так и действиями. Такой подвиг брали на себя юродивые для того, чтобы смирить себя и вместе с тем сильнее воздействовать на людей, так как к обычной простой проповеди люди относятся равнодушно”* [Цытуецца згодна з правіламі сучаснай рускай арфаграфіі і графікі 5, с. 698].

⁵ Тут можна правесці сэнсавыя аналогіі з Бібліяй: *“Если мир вас ненавидит, знайте, что Меня прежде вас возненавидел. Если бы вы были не от мира, то мир любил бы свое; а как вы не от мира, но Я избрал вас от мира, потому ненавидит вас мир. Помните слово, которое Я сказал вам: раб не больше господина своего. Если Меня знали, будут знать и вас; если Мое слово соблюдали, будут соблюдать и ваше”* [6, Іон. 15: 18 – 20].

найбольш поўна адчуваецца цэласнасць і арганічнасць завершанага пісьменнікам і яго героем асэнсавання і прыняцця жыцця і смерці як заканамерных праяў чалавечай і прыроднай прасторы. У мастацка-філасофскай інтэрпрэтацыі маскарад у “Скарбах жыцця” набывае трагічнае адценне. Пісьменнік, выкарыстоўваючы кантраст у стварэнні сімвалічных⁶ карцін жыцця героя ў свеце, здымае маскі: за вонкавай радасцю, прыгажосцю хаваюцца жах, смерць, страшныя здані, маркотнае ўсведамленне вечнасці (мерцвякі на балі, вар’яты, блазненныя, імпатэнтны на парадзе і ў замку гатыцкага стылю, страшны хадзячы шкілет на маскарадзе, бачанне сябе мёртвым, мёртвыя паязджане). Адначасова з гэтым змрочныя карціны рэчаіснасці выконваюць функцыю катарсісу, які, калі выкарыстаць высновы Л. Грымака, з’яўляецца “*способом освобождения от отрицательных переживаний и мыслей*”, “*сосотоянием внутреннего облегчения*” [10, с. 170]. Адлюстраванне аўтарам у творы рэвалюцыйных падзей заснавана на кантрасце сімвалаў песні і гукаў: бадзёрасці рэвалюцыйных песень супрацьпастаўляецца шум “*сумных вятроў вечных прастораў*”, сказ ускладняецца шматкроп’ем, якое пакідае рэцыпіента ў развагах пра вечнасць і нагадвае яму пра тую бездань, у якой на самай справе апынулася Беларусь у савецкія часы. Характарызуючы гратэск М. Гарэцкага ў “Скарбах жыцця”, варта адзначыць, што гэты твор з’яўляецца споведдзю душы і пісьменніка, і абстрактнага аўтара, і літаратурнага героя, трагічнага ў гэтай споведзі больш, чым смешнага. На гэта звяртае ўвагу М.І. Мушыньскі, адзначаючы, што “*наватарскай рысай пазначаны <...> стыль “Скарбаў...”: у аўтарскім маналогу-споведзі чутны горкі смех і іронія, з’едлівы сарказм, адчай і надзея, разгубленасць і вера. Падобнае інтанацыйнае спалучэнне народжана парадаксальнай неадпаведнасцю паміж марай і явай, паміж памкненнем народа да шчасця і той рэальнасцю, у якой ён вымушаны жыць*” [11, с. 424]. Гэта не смех у яго разуменні – смех героя гратэскны, іранічны, экзістэнцыйны. Горкі смех, смех скрозь слёзы – гэта тое адзінае, што дазволена герою, тое, чаго нельга адабраць; толькі ў масцы блазэннага яму можна быць шчырым, сумленным – толькі так ён можа сказаць праўду (яна з’яўляецца нябачнай, незразумелай іншымі), абудзіць сумленне адносна правільнасці сацыялістычных пераўтварэнняў. Такая ўстаноўка літаратурнага героя “Скарбаў жыцця” М. Гарэцкага, калі яе паставіць, напрыклад, у кантэкст “Раскіданага гнязда” Я. Купалы, апасродкавана процістаіць пазіцыі Данілікі, прыстасавальніцтва якога перад мацнейшымі можа прывесці да разбурэння яго творчай асобы⁷. Блазэнства героя “Скарбаў жыцця” – гэта роля, якую ён вымушана абірае для сябе ў таталітарных грамадскіх умовах з унутраным усведамленнем сваёй чалавечай годнасці, валодаючы бясспрэчным маральным правам выкрыць негатыўныя праявы рэчаіснасці, сказаць сучаснікам і нашчадкам праўду ад імя тых, хто аказаўся лішнім у гэтым грамадстве.

Кампазіцыйная будова твора ўскладняецца выкарыстаннем паўтараў, дэталёў-сімвалаў, якія акцэнтуюць увагу на найбольш значных момантах прадметна-моўнай тканіны твора; гэта тычыцца дэталёў партрэта і месца пражывання героя. Партрэтная характарыстыка героя пададзена праз самаідэнтыфікацыю ў мінулым і цяперашнім часе. Блазэнны падае свой знешні выгляд у рэальным (худыя, кволья рукі, як жабрак, чорны хітон, пасівеўшыя валасы, зморшчаны твар, лапці ў дзірках і інш.) і гратэскавым свеце (мёртвы ў труне, з венчыкам на

⁶ Дэкадзіраванню многіх сімвалічных вобразаў твора спрыяюць высновы Т. Голуб [8] і Г. Гарэцкай [9]. Так, Т. Голуб указвае, што ў алегарычна-сімвалічным малюнку “*Балю ў хаце-пяціценцы*” раскрываюцца адносіны М. Гарэцкага да палітычных падзей у краіне – уваходу Беларусі ў склад СССР (аб гэтым: [8, с. 12]).

⁷ Больш падрабязна аб гэтым: [12, с. 18-21].

чале). Улічваючы, што партрэтная характарыстыка героя – гэта не толькі ўзнаўленне прыродных, узроставых прыкмет чалавека, але і ўсяго таго, што сфарміравана ў яго абліччы сацыяльным асяроддзем, культурнай традыцыяй, адлюстраванне знешняга выгляду блазеннага становіцца дакументам, скіраваным на абвінавачванне савецкай уладзе ў фізічным знішчэнні людзей, калі былі створаны нечалавечыя ўмовы існавання для так званых “ворагаў народа”, калі нават знешні выгляд чалавека быў вынікам адпаведных абставін яго існавання. Выкарыстанне гратэскавай самахарактарыстыкі дазваляе пісьменніку больш глыбока перадаць псіхалагічны партрэт героя. Праз псіхалагічную самахарактарыстыку блазеннага (“я клін у сабе нашу”, “клін у мяне ўвагналі” [2, с. 21]) таксама раскрываецца ўнутраны свет чалавека, які фізічна і духоўна стомлены, якому не хапае сіл перажыць выпадшыя на яго лёс няшчасці і пакуты. Разам з гэтым менавіта ў бяссільнасці героя заключаецца яго сіла: яму адкрываецца ісціна, блізкая хрысціянскім заветам: маральным законам існавання чалавека ў свеце⁸ (“*Пераступі парогі, як жабрак. Кладзіся на памосце, як сабака. І спачынуць косці твае – лепей, чым на пышным ложу. І будзеш шчаслівы. Узрадуецца цела тваё і дух твой у целе. Пасцялі сабе свой чорны хітон. Пад голаў пакладзі сабе прыемную торбу барахольца свайго... Багацце тваё вялікае, а цяжар твой лёгкі: які ты шчаслівы!*” [2, с. 25]). Разам з тым погляды М. Гарэцкага хоць і блізкія да поглядаў веруючага чалавека, які ўсведамляе ўсе свае выпрабаванні як неабходны шлях узыходжання да Бога, а праз гэта – магчымасць атрыманні для сваёй душы вечны спакой, паводле свайго аб’ёмнага сэнсу значна шырэйшыя за іх. М. Гарэцкі – філосаф, і яго паняцце вечнасці вельмі глыбокае, яно большае, чым ёсць Бог, бо вечнасць, на думку пісьменніка, уключае ў сябе прыроднае і чалавечае, жывое і мёртвае, зямное і нябёснае (“*Вечнасць. Жуда. Тое, што завуць: бог, любоў, павіннасць, праўда, ідэал – усё яно дробненька круціцца ў вечнасці, і туды, і сюды, і так, і гэтак. Забіты гняды конь, як гара, выдубіў ногі, выставіў проста ў вечнасць*” [2, с. 20]). Сінонімам вечнасці ў творы з’яўляецца бязмежнасць яе прастораў, якая ўключае ў сябе як унутранае перажыванне і спасціжэнне героем сутнасці вечных законаў быцця (“*І вечнасць варушыцца ў істоце маёй: ідзі, ідзі! Усе ідуць – ідзі ты*” [2, с. 18]), так і ўвесь сусвет. У вечнасці рухаюцца і не маюць пэўнай зададзенасці, свайго кірунку такія высокія паняцці, як Бог, любоў і інш. Іх рух “*і туды, і сюды, і так, і гэтак*” успрымаецца героем з лёгкай іроніяй. Людзі страцілі кошт такім паняццям, яны прагматычна выкарыстоўваюць іх як сродак у дасягненні сваіх мэт; па меры неабходнасці людзі то набліжаюць іх да сябе, то аддаляюць. “*Мы становімся сведетелямі измельчання бытійных смислов в пространстве вечного (а потому и безграничного) абсурда*” [13, с. 248], – падкрэслівае І. Шаўлякова, звязваючы “вечнасць” з паняццем “абсурд”. Герой, як і падарожнікі, рухаецца ў вечнасці. Але ён адчувае ўнутраныя межы для свайго руху: “*вечнасць*”, “*марудны, бясконцы крок*” не ясуць ў сабе нейкай перспектывы, не даюць герою разабрацца ў сваіх пачуццях, адказаць на ўсе сумненні. Герою неабходна спасцігуць сябе, свет, – і тады яго рух будзе ўсвядомленым шляхам у вечнасці, што ў яго і атрымліваецца. Паводле выскоў І. Шаўляковай, “*символ пути функционирует как организующее начало, некий принцип моделирования. Путь, (точнее, клубок путей) так или иначе проходит через фрагменты-отрывки вечности, возвращаясь в финале к своему началу-концу: “Дык слава жыццю! Слава і смерці!”*” [13, с. 249].

Трагічную карціну алагічнасці існавання чалавека ў савецкай дзяржаве аўтар дапаўняе апісаннем месца пражывання героя; (“аддаючы” пры гэтым вызна-

⁸ Можна правесці паралель з заповедзямі дабрашчасця [6, Матф. 5: 3 – 11].

чэнні-характарыстыкі свайму герою: *цёмныя каморы*, “*беднае сцюдзёнае логава*”, *цесны кут*, *гнилое “жыло”*, *разваленая страх* і да т.п.); супрацьпастаўляецца гэта месца аднаму з грамадскіх будынкаў – “*замку гатыцкага стылю*”. Многія адлюстраваныя М. Гарэцкім карціны рэчаіснасці афарбаваны ў змрочныя колеры: у творы можна неаднаразова сустрэць такія словы, як *цёмны*, *цьмяна*, *чорны*, якія ў пэўных словазлучэннях (напрыклад, “*чорнае жыта*”, “*чорныя снапы*”, “*чорная туга*”) спрыяюць рэалізацыі мастацка-філасофскага сэнсу твора, узмацняючы характарыстыку рэчаіснасці, псіхалагічнага настрою героя ва ўспамінах пра маці. У творы антанімічная пара “чорны – белы” (без уліку слова “цёмны”) знаходзіцца ў прыкладнай сэнсаўтваральнай раўнавазе. Аднак далучаючы слова “белы” да такіх слоў, як *труна*, *холад*, *косці*, *адзенне* (мерцвякоў) у кантэксце пэўнага зместу, аўтар пашырае сэнсавую нагрузку слова – гэта спрыяе большай вобразна-сэнсавай адэкватнасці адлюстравання жудаснай чорнай рэчаіснасці. Выкарыстоўваючы такія словы, як “*беласерабрысты*”, “*белы бліскучы*”, “*серабрысты*” і іншыя, М. Гарэцкі стварае адносна невялікія, але запамінальныя карціны цёплых успамінаў героя пра сваіх родных, малюе светлыя яго мары і спадзяванні на лепшае. У агульнай плыні сэнсаўтварэння гэтыя карціны спрыяюць спасціжэнню высокага сэнсу існавання чалавека ва ўмовах гвалту, тыраніі, таталітарызму: успаміны пра родных, уласная творчасць становяцца найвышэйшай каштоўнасцю героя, яны ўзвышаюць яго над вечнасцю і супрацьстаяць негатыўным праявам рэчаіснасці, абсурду існавання.

Спецыфіка рэалізацыі мастацка-філасофскага сэнсу ў “Скарбах жыцця” М. Гарэцкага вызначаецца наступным: па-першае, пісьменнік здолеў паказаць трагічны лёс героя ў адпаведнасці з такім прыцыпам гратэскавага рэалізму, як “*снижение*” героя – яго блазенства (гэта стала наватарскім прыёмам у творы), па-другое, аўтар выявіў жудасную рэчаіснасць савецкай эпохі ў гратэскавых формах, праз паўтарэнні і супрацьпастаўленні сімвалаў-дэталей.

ЛІТАРАТУРА

1. *Бахтин, М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – 2-е изд. – М., 1990. – 543 с.
2. *Гарэцкі, М.* Скарбы жыцця / М. Гарэцкі // Польшыя. – 1993. – № 2. – С. 16-34.
3. Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько [і інш.]. – Мн., 2004. – 592 с.
4. *Аляхновіч, Ф.* Выбраныя творы / Ф. Аляхновіч. – Мн., 2005. – 544 с.
5. Законь Божій. N. Y. U. S. A., 1987. – 724 с.
6. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета. Канонические. В русском переводе. С параллельными местами. – М., 1968. – 925 с., 296 с.
7. *Палынская, Ц.* Дамінанта тугі / Ц. Палынская // Крыніца. – 2003. – № 8. – С. 87-88.
8. *Голуб, Т.* Вечнае поле памяці / Т. Голуб // Польшыя. – 1993. – № 2. – С. 3-16.
9. *Гарэцкая, Г.* [Тлумачэнні] / Г. Гарэцкая // Польшыя. – 1993. – № 2. – С. 116-120.
10. *Гримак, Л.П.* Общение с собой. Начала психологии активности / Л.П. Гримак. – М., 1991. – 320 с.
11. Гісторыя беларускай літаратуры ХХ ст.: у 4 т. / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Ін-т літ. імя Я. Купалы; Гал. рэд. І.Я. Навуменка, В.А. Каваленка. – Мінск, 1999. – 583 с.; Т. 1: 1901 – 1920.
12. *Макарэвіч, А.* Вобразы Данілікі і Зоські з драмы “Раскіданае гняздо” ў кантэксце спадчыны Янкі Купалы і драм Францішка Аляхновіча / А. Макарэвіч // Роднае слова. – 2003. – № 3. – С. 18-23.
13. *Шавлякова, И.* Путь и вечность Патмосца. Символ в мифопространстве “Скарбаў жыцця” М. Горецкого / И. Шавлякова // Нёман. – 1998. – № 11-12. – С. 246-252.